

gacha kishini hayratda qoldiradi. Buyuk hunarmandlar yaratgan turli naqshlar, zargar va misgarlarning betakror bezaklari ajoyib san'at namunalaridir.

28-§. Markaziy Osiyo xalqlari

Markaziy Osiyo – Yevrosiyo materigining O'rta qis-midan, g'arbda Kaspiy dengizi qirg'oqlaridan, sharqda Xitoygacha, shimolda G'arbiy Sibir tekisligidan, janubda Nishopur, Safedko'h va Hindikush tog'larigacha cho'zilgan yirik tabiiy-geografik o'lkadir. U materik ichkarisida, Atlantika okeanidan 4 ming km, Shimoliy Muz okeanidan 2,5 ming km, Tinch okeanidan 5,5 ming km va Hind okeanidan ming km ga ya-qin masofada joylashgan.

Arxeologik va antropologik ilmiy tadqiqotlar Markaziy Osiyo mintaqasi bir necha ming yillar davomida murakkab etnik jarayonlar, katta va kichik guruhlarning aralashuv makoni bo'lib kelganligini ko'rsatadi. Antropolog tadqiqotchilar fikricha hozirgi kunda Markaziy Osyoning tub aholisi, asosan, ikki katta irqqa: mongoloid va yevropoid irqiga mansubdir. Mongoloid irqiga qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, yevropoid irqiga bo'lsa o'zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlar kiradi. Lekin ayrim etnik guruhlarda aralash tiplar ham uchraydi. Markaziy Osiyo xalqlarining antropologik qiyofasi miloddan avvalgi I mingyillikda shakllana boshlagan.

Markaziy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi Oltoy oilasining turkiy tillar guruhiga kiradigan til va shevallarda so'zlashadi. Bu guruhga o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, uyg'ur, tatar tillari kiradi. Turkiy tilda so'zlashadigan aholi butun mintaqa xalqlarining taxminan 60 foizidan ortig'ini tashkil etadi.

Umuman olganda turkiy tillarda so‘zlashuvchilar-ning umumiy soni 130 million kishidan ortiq.

Markazidy Osiyoda yashovchi aholi shahar va qish-loqlarda istiqomat qiladi. Oxirgi ma’lumotlarga ko‘ra, mintaqada shahar aholisining nufuziga ko‘ra eng ko‘p sonli aholi O‘zbekistonda yashaydi va 15 mln. kishi, ya’ni mamlakat aholisining 51 foizi shaharlarda ya-shaydi. Ikkinchı o‘rinda Qozog‘istonda, ya’ni 9,1 mln. kishi shaharlarda istiqomat qiladi. Turkmanistonda – 2,5 mln., Qirg‘izistonda 33,9 foiz (1,9 mln. yaqin) aholi yashasa, Tojikistonda umumiy aholisining 26,5 foizi, boshqacha aytganda 2 mln. aholi shaharda yashaydi.

Umuman olganda, hozirgi kunga kelib mintaqa-da jami 65,6 mln. kishi, ya’ni umumiy aholining 43,8 foizi shaharlarda istiqomat qiladi.

O‘zbeklar Markaziy Osiyoning eng qadimgi va nufuziga ko‘ra eng ko‘p sonli xalqlaridan biri hisob-lanadi. O‘zbek xalqi o‘zining ko‘p asrlik boy tarixi-ga ega. O‘zbeklar nafaqat O‘zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismini tashkil etadi, balki O‘rta Osiyodagi eng ko‘p sonli xalqdir. Ma’lumotlarga ko‘ra o‘zbeklarning umumiy soni 30 milliondan ko‘p. O‘zbeklar alohida etnik jamoa (elat) bo‘lib, O‘rta Osiyoning markaziy viloyatlari – Movarounnahr, Xora-zm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g‘arbiy mintaqalari va Janubiy Turkistonda shakllangan. O‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hudud-ida qadimdan o‘troq yashab, sun‘iy sug‘orma dehqon-chilik bilan shug‘ullanib kelgan mahalliy sug‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, sak-massaget-lar, qang‘lar kabi etnik guruqlar tashkil etgan. Shun-ingdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo‘ylaridan kel-gan etnik komponentlar ham o‘zbeklar etnogenezida ishtirok etganligi tarixdan ma’lum. Bu qabila va elat-

lar, asosan, turkiy va sharqiy eroniy tillarda so‘zlashganlar.

Ma’lumki, mil. avv. III asrda Sirdaryoning o‘rta oqimida turkiy va sug‘diylar ittifoqi asosida Qang‘ davlati tashkil topgan. Qang‘ davlati davrida Mavarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarining tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslardan biri – qang‘ar elati paydo bo‘ldi va o‘ziga xos uyg‘unlashgan madaniyat shakllandi. Tarixiy va arxeologik asarlar da bu madaniyat «*Qovunchi madaniyati*» nomini olgan. Antropolog olimlarning ta’kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, O‘rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi sug‘diylar va qang‘arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o‘zbek va voха tojiklariga xos antropologik tip to‘liq shakllangan.

O‘zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar Janubiy Oltoy va Sharqiy Turkistondan ko‘chib kelgan yuechji qabilasining bir tarmog‘i bo‘lib, ular mil. avv I – milodiy IV asrlarda Kushon sultanatiga asos solgan kushonlar hamda milodiy III – V asrlarda O‘rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Janubiy Sibirdan, Jung‘oriyadan, Sharqiy Turkistondan siljigan xioniy, kidariy va eftaliylardir.

Shuningdek, o‘zbeklar etnogeneziga faol ta’sir o‘tkazgan turkiy etnik komponentlar asosi *Turk xoqonligi* (VI – VIII asrlar) davrida O‘rta Osiyoning markaziy mintaqalari (Toshkent, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari, Farg‘ona vodiysi) va Xorazmga kelib joylashib, ma’lum bir tarixiy davr mobaynida, bu etnik komponentning aksariyat qismi o‘troqlashdi. Turk xoqonligi davrida kirib kelgan turkiy komponentlar va mahalliy aholi o‘rtasidagi etnik-madaniy munosabatlarning rivoji hududdagi etnik jarayonlar taraqqiyotiga katta ta’sir o‘tkazdi.

Ushbu turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo‘jalik an'analar bilan jadal uyg‘unlashuvi yuz berdi. Bu davr turkiy va sug‘diy simbiozning hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo‘lgan.

VIII asrdan arab va ajam (arab bo‘lmagan yaqin va O‘rta Sharq) xalqlarining O‘rta Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta’sir etmagan. Bu davrda aholi etnik tarkibida ma’lum bir o‘zgarishlar bo‘lgan bo‘lsa-da, Movarounnahrdagi o‘troq va yarimo‘troq turkiyzabon aholi, sug‘diylar va Xorazmning tub yerli aholisi o‘z hududlarida qolib, arablar (VII – VIII asrlar), keyinchalik somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashaganlar.

Umuman olganda, IX asrdan boshlab Movarounnahr mintaqasida yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi va o‘z navbatida sug‘diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallahsgan. Elshunos olim K. Shoniyozovning qayd etishicha, IX – X asrlarda tig‘iz etnogenetik jarayon natijasida ko‘plab turkiy qabila va urug‘larning o‘troq hayotga o‘tishi jadal davom etgan. Bu asrlarda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo‘lgan. Akademik A. Asqarovning ta’kidlashicha, bu kuchli etnik qatlam asosining aksariyat ko‘pchiliginini o‘troqlashgan turg‘un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida (X – XI asrlar) Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalariga o‘tishi munosabati bilan o‘zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi boshlandi. G‘arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o‘zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi va aynan mazkur davrda elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyligi, etnik o‘zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma’lum bir davlat doirasida bo‘lishi, din umumiyligi va bir qancha shu kabi boshqa et-

nik alomatlar shakllangan. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chigil, yag'mo, tuxsi, xalach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, uz, qang'li, singari urug'lar o'zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI – XII asrning birinchi yarmida elat shakllanishidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan aksariyat etnik alomatlar o'z maromiga yetib, o'zbeklar xalq sifatida shakllangan.

XIII asr boshlarida Chingizzon istilosini davrida mo'g'ul qo'shinlari tarkibida ko'p sonli turkiy etnoslar ham kirib keldi. XV asrga qadar esa ushbu etnoslarning deyarli ko'p qismida mahalliy aholi bilan aralashuv jarayoni sodir bo'ldi va ular shakllangan o'zbek elatinining keyingi taraqqiyotida ma'lum darajada iz qoldirdilar.

Chig'atoy ulusi tilining rivojlanishi hamda keyinchalik *Amir Temur va temuriylar* davrida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrda adabiy til takomillashib, «turkiy» yoki «chig'atoy» tili deb nomlangan. Ayniqsa taraqqiy etgan o'zbek adabiy tili *Alisher Navoiy* davrida eng yuqori nuqtaga ko'tarildi. Ammo xalqning jonli tili ko'p dialektli bo'lib, adabiy til shakllanishida uchta asosiy sheva – *qarluq*, *qipchoq* va *o'g'uz* dialektlari asos bo'lgan. Ma'lumki, shakllangan o'zbek elatinining Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotiga barlos, jaloyir, qavchin, arlot, qipchoq kabi etnik guruhlar ham faol ta'sir qilgan.

O'zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri – XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda O'rta Osiyoga mang'it, qo'ng'iroq, nayman, uyg'ur, saroy, qatag'on, qushchi, do'rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin va boshqa Dashti Qipchoq etnik guruhlarining navbatdagi to'lqini kirib kelishi kuchaygan. Natijada Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo'g'uliy

irq alomatlari ham faollashgan. Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig'i va Xorazmga kelib o'rnashgan etnik guruuhlar «o'zbek» nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha ko'paytirgan bo'lsalar ham, lekin uning etnik tarkibini tubdan o'zgartirib yubormagan. Ushbu etnoslar shakllangan o'zbek xalqining tarkibiga kelib qo'shilgan navbatidagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarzi, an'analari, madaniyati, xo'jalik faoliyatiga sezlilarli ta'sir ko'rsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilgan. Ayniqsa, Zarafshon vodiysi va O'zbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchli seziladi. Mahalliy aholiga ular «o'zbek» nomini berishgan va bu nom Movarounnahr va unga qo'shni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo'lib qolgan.

Temuriylar davlati o'rnida dastlab XVI asr boshlarida vujudga kelgan Buxoro va Xiva xonliklari va XVIII asr boshlaridan Qo'qon xonligining vujudga kelishi natijasida yagona tarixiy makonda yashagan xalqlar siyosiy jihatdan turli davlatlar tasarrufiga tushib qolgan bo'lsa-da, bu holat o'zbek elati birligiga putur yetkaza olmagan. Siyosiy chegaralar bo'lishiga qaramasdan uch davlat tarkibidagi aholi o'zaro domiy etnik, iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar.

XIX asrdagi o'zbek

O'rta Osiyo xalqlarining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tarixiy taqdiri va taraqqiyot bosqichlari Rossiya imperiyasining mustamlakachiligi davri bilan bog'liq. Keyinchalik mintaqada Sovet hokimiyatining o'rnatalishi bilan O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilib, beshta milliy res-

XIX asrdagi
o'zbek ayoli

publikalar tashkil etildi. Mahalliy xalqlarning milliy taraqqiyoti davom etayotgan bir pallada 1924-yili milliy chegaralanish o'tkazilgan. Shu bilan shakllangan elatlar taraqqiy etayotgan tarixiy makon sun'iy ravishda bo'lib yuborildi. Mintaqalarining assimilyatsiya, konsolidatsiya jarayonlariga jiddiy ta'sir o'tkazilishi va keyinchalik «soviet xalqi» nomli yagona etnik birlikni yaratish haqidagi nazariyaning amalga oshirilishi borasidagi olib borilgan siyosat ham

o'zbeklarning milliy-etnik qiyofasiga, mentalitetiga rahna sola olmadi. Albatta, keyinchalik mintaqada vujudga kelgan barqarorlik nisbatan o'zbeklarning etnik-madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi.

O'zbeklarning millat sifatida rivojlanish jarayoni O'zbekiston mustaqillikka erishgan sanadan boshlab yangicha mazmun kasb etdi. Tarixiy tomirlaridan kuch olgan o'zbek xalqi madaniyati, milliy tafakkuri, urf-odatlari, turmush tarzida o'ziga xos uyg'onish va yangilanish pallasiga qadam qo'ydi. O'zbeklarning moddiy va ma'naviy madaniyati o'ziga xos va boydir. Uning eng yaxshi tomonlari an'anaga aylanib, hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Dehqonchiligi. O'zbeklar ajdodlari qariyb eng qadimgi zamonlardan buyon yerga ishlov berish bilan tirikchilik qilib keladi. Don-dun, meva-cheva, poliz, rezavor ekadi. Markaziy Osiyoning barcha voha va vodiylarida yirik va mayda daryo irmoqlari, ko'l va buloqlari atrofidagi sug'orib dehqonchilik qiladigan, lalmi, yaylov, qir, adir, tepaliklari deyarli dehqonchilik yerlariga aylanib ketgan. Ekinlarni sug'orish uchun daryo, ko'llardan, irmoq va buloqlardan foydalilanilgan va ariq, zovurlar qazilgan.

O'zbekiston qovun-tarvuzlari

Sug'orib dehqonchilik qilinadigan yerlarda qishloq jamoalari mavjud edi. Jamoa bir qancha oila urug'lari dan tashkil topgan bo'lib, ayrim jamoalar 4 – 5 qishloq odamlarini o'ziga birlashtirgan. Bunday jamoalar birgalikda muayyan ishlarni bajarar edi. Jamoaning alohida ariq – kanallari bo'lar, kim nima ish qilishi, qachon, qaysi navbatda sug'orishi, nimani qayerga ekishi bilan bog'liq masalalar oldindan kelishib va belgilab olinardi.

Jamoalar g'allakor, sholikor, paxtakor tumanlarda tuzilar edi. Jamoa a'zolari – dehqonlarning mehnati, bir necha uslubda tashkil etilgan. O'z vositalari bilan ishlaydigan oilalar mustaqil ishlar edi. Ish kuchi yoki asbob-jihozlari yetishmagan bir necha dehqon birlashib jamoaviy mehnat qilar edi. Oila a'zolari bilan haqbay ishchilar birgalikda mehnat qilishlari ham mumkin bo'lgan.

O‘zbekistonning ko‘pchilik yerlarida donli ekinlar-dan jo‘xori, makkajo‘xori, dukkakli ekinlardan mosh, loviya, sholi yetishtirilgan.

Dehqonchilikning eng yirik sohasi paxtachilik bo‘lgan. Ayniqsa, Rossiya Turkiston yerlarini bosib olganidan keyin paxta maydonlari yanada kengay-gan. Turkiston sovet hukumatining asosiy paxta xomashyo bazasiga aylanib qoldi. Jaydari g‘o‘za o‘rniga nisbatan tez pishar, serhosil, tolasi uzun amerika g‘o‘za navi ekiladigan bo‘ldi.

Turkistonda ilk bor pomidor, kartoshka, qand lav-lagisi, karam, bulg‘or garimdorisi, baqlajon va bosh-qalar ekila boshlangan.

Polizchilik, rezavorchilik keng tarqalgan xil-ma-xil ko‘katlardan tortib piyoz, sabzi, qizilcha, turp, sholg‘om, rediska, qalampirgacha yetishtirilgan. Po-liz ekinlaridan qovoqning xilma-xili, qovun, tarvuz, handalak, bodring, tarrak ko‘p ekilgan.

Paxta dalasi

O‘zbekiston uzumlari

Qishloqlarda, shahar hovli joylarida, bog‘-rog‘lar ko‘p bo‘lgan. Olma, o‘rik, anor, shaftoli, nok, olxo‘ri, gilos, olcha, behi, bodom, pista, yong‘oq, tut daraxtalaridan mo‘l hosil olingan.

O‘zbekiston qovuni va uzumlarining o‘nlab ajoyib navlari va ularning shirin-shakarligi bilan dong chiqargan. Ho‘l mevalaridan tashqari quruq mevalarni yetishtirish ham butun mamlakatda keng tarqalgan edi.

Chorvachiligi. O‘zbeklar xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan yana biri chorvachilik bo‘lgan. Markaziy Osiyoda, Dashti Qipchoqdan ko‘chmanchi o‘zbeklar ko‘chib kelmasdan oldin yashayotgan, ko‘chmanchi turkiy qabilalarining ko‘pchiligi, chorvachilik bilan shug‘ullanar edi. O‘zbek qabilalari orasida turk o‘zbeklar, laqaylar, qarluqlar, qo‘ng‘irotlar, asl chorvador qabilalar bo‘lgan. Qo‘ychivonlarning piri Cho‘pon ota hisoblangan. Qo‘ychilik, chorvachilikning

asosiy va e'zozlanib kelinayotgan sohasiga aylan-gan. Bu sohada qorako'lchilik bosh o'rinda turgan. Qo'y-qo'zilar erta bahordan kech kuzgacha yaylovlar-da boqilgan.

Qo'y zotlari ichida qorako'l qo'ylardan keyin hisor qo'ylari nihoyatda qimmatli bo'lgan. Ular O'zbekistonning janubiy tumanlarida boqib ko'paytirilgan. Jaydari qo'ylari O'zbekistonning deyarli barcha tu-manlarida boqilgan. Ayrim hollarda qo'y-qo'zisi, moli ko'p chorvadorlar o'z mollarining bir qismini muayyan shart bilan tog'li qirg'iz cho'ponlariga berishgan.

Qo'y-qo'zidan tashqari, echki, uloq, buzoq, ho'kiz ham boqilgan.

Chorvachilikda yana yilqichilik ham katta ahami-yatga ega edi. Ammo yilqichilarni, asosan, laqay chor-vador o'zbeklar boqishgan. Qorabayir va laqay zot ot-lari ko'plab yetishtirilgan.

O'zbekistonning cho'l-sahro, dasht-biyobonlarda yashayotgan aholisi tuyachilik bilan ham shug'ul-langan. Ko'proq, Buxoro vohasi atrofidagi yerlarda, Qarshi cho'lida bu soha juda rivojlangan. Janubiy tumanlarda bir o'rkachli, shimoliy tumanlarda qo'sh o'rkachli tuyalar boqilgan.

Pillachilik. O'zbeklar xo'jaligining yana bir azaliy tarmog'i bu pillachilikdir. Markaziy Osiyo, shu jum-ladan O'zbekiston yerlariga ipak qurti milodning IV asrida Xitoydan keltirilgan.

Ipak qurtini boqish va uning pillasidan sifatli xomashyo tortish juda ko'p mehnat talab qiladigan murakkab, og'ir ish bo'lganligi uchun, pillachilik bi-lan nisbatan kam shug'ullangan. Mayda kosib-hu-narmandlar ipakdan ro'mol, darparda, har xil uy ji-hozlari, popuklar tayyorlashgan. Pillachilik Buxoro, Farg'ona, Qo'qon, Marg'ilonda ayniqsa keng rivojlan-gan. Bu yerlarning pillalari Turkistonning barcha

Zardo'z qizlar

shahar, qishloqlariga olib borib sotilgan va oldi-sotdida juda yuqori baholangan.

Hunarmandchilik.

O'zbek xalqi juda qadimdan kosib-hunarmand bo'lgan. «Yigit kishiga qirq hunar ham oz» degan ajoyib maqoliga amal qilib, o'zbek yigit va qizlari bolalik,

o'smirlik davrlaridanoq biron hunarni egallahsga harakat qilishgan. Deyarli har bir qishloq, shaharda-gi 5 – 10 mahallaning birida o'z nonvoysi, tegirmonchisi, qassobi, duradgori, sartaroshi, taqachisi, temirchisi, yamoqchisi, ip yigiruvchisi, to'quvchisi, ko'nchisi, tikuvchisi mavjud edi. Olis qishloqlarda bir yo'la bir necha hunarga qo'l uradigan hunarmandlari bo'lgan.

Ip yigiruvchi va to'quvchi hunarmandlar nihoyatda ko'p bo'lgan. Qariyb har bir xonadonda xotin-qizlar, ayniqsa, keksa onaxonlar ko'p kunlarini charxda ip yigirish bilan o'tkazganlar. Qishloqda, shaharda charxi, urchug'i yo'q biron xonodon bo'lмаган. Paxta, yo jundan tola olish, ip yigirishdan tortib yigirilgan ipdan xonodon ehtiyojlariga qarab har xil kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlarini tikishgacha bo'lgan ishlarning hammasini xonadonning ayollari bajarishgan: biri urchuqda tola olib, biri charxda ip yigirgan, ipni kerakli rangga bo'yagan. Ba'zan bir ayolning o'zi ayni vaqtda ip yigiruvchilik, bo'yoqchilik, bichuvchilik, to'quvchilik va tikuvchilik vazifalarini ado etgan. Kiyim-kechakka, uy-ro'zg'or buyumlariga talab, ehtiyoj orta borgani sayin bu ishlarda ixtisoslashish jarayoni kuchayadi, mehnat taqsimoti kengaygan, charxchi, bo'yoqchi, bichuvchi, tikuvchi, to'quvchi kabi ixtisosliklar ko'paygan.

Kulol usta

To‘quvchilik, chitchi va ipakchi mutaxassisliklarga bo‘lin-gan. Biri faqat chit, bo‘z to‘qish bilan, ikkinchisi ipak gazlamalar to‘qish bilan kun kechirgan. Ular bilan o‘zaro hamkorlikda chitgarlar (gazlamalarga gul bosib beradigan mutaxassis-lar) ishlagan.

Shoyi ipak gazlamalarni o‘simlik moylari bilan har xil rangga bo‘yalgan. Tikuvchilik sohasida mehnat taqsimoti mavjud bo‘lgan: to‘nchi, tikuv-

chi, mashinachi, telpakchi, mahsido‘z, po‘stindo‘z, do‘ppido‘z.

Kulolchilik. O‘zbekistonning turli hududlarida ko‘p yillar davomida olib borilgan va davom ettirilayot-gan arxeologik qazilmalar vaqtida kulolchilik namu-nalari topilgan. Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridan, Toshkentdagi Shoshtepa, Oqtepadan chiqqan sopol buyumlar kulolchilik O‘zbekiston di-yoridagi eng qadimiy amaliy san’at turlaridan biri ekanligiga yorqin dalil bo‘la oladi.

Asrlar davomida rivojlanib kelgan bu amaliy san’at turining o‘z milliy hususiyatlari bilan ajralib turgan va mashhur bir qancha maktablari va markazlari bo‘lgan. Zangori kulollik deb atalgan sohalari mavjud edi.

Xorazm zangori kulollikning asosiy markazlari-dan biri hisoblangan. Ko‘hna Xorazmda uchta qadi-miy zangori kulollik maktabi bo‘lgan: Madir kulollik maktabi, Kattabog‘ maktabi, Ko‘hna Urganch makta-bi. Garchi hammasi ham zangori kulollik buyumlari ishlash bilan band bo‘lsa-da, naqsh shakllari uslubi jihatidan bir-biridan ancha farq qilgan.

*Oymakorlik uslubida
bezatilgan ustun*

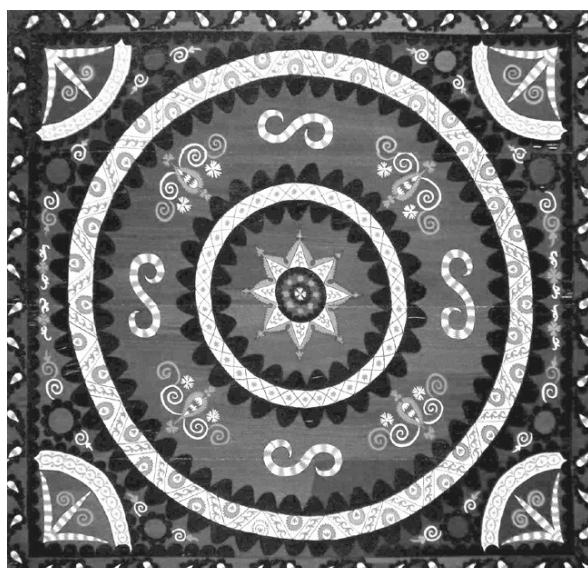
rog'ochga o'yib solgan solgan naqshlari o'ziga tortadi.

Toshkent naqqoshlari qo'lidan chiqqan bir tavaqali va qo'sh tavaqali eshiklar, darvozalardagi naqshlar oymakorlik san'atining kamolotidan dalo-lat beradi.

Kashtado'zlik. O'zbek xalqi amaliy san'atining eng nafis, eng jozibali turlaridan biri kashtado'zlik.

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Rishton kulolchili-gi mahsulotlari ham azaldan juda e'zozlanib kelingan.

Oymakorlik. Yog'och, ganch va boshqa narsalar ni o'yib, naqsh solish san'ati borasida ham o'zbek eli juda qadimdan shuhrat qozongan. O'tmishda Qo'qon hamda Xiva oymakorlik mакtablari butun Markaziy Osiyo hududida ma'lum va mashhur bo'lgan. Buxoro va Samarqand oymakor ustalari ishlagan namunalalar rang-barangligi, ganchning nimrang, ko'kish, to'q sarg'ish, qizil lojuvard ranglar bilan hamohangligi bilan ajralib turadi. Qo'qon, Xiva ustalari yong'oq, chinor, qay-

Palak

Kundalik hayotimiz, ro'zg'orimizni kashtado'zlik buyumlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Mehmonxonaga osiladigan falaklar, taxmon, dokcha, ko'rpa-yostiqlar, karovat ustiga yopiladigan, devorga osiladigan rang-barang, bejirim, serjilo kashtalar xonadon-imizga o'zgacha tus, ko'rk bag'ishlaydi. Turli gazlama ayollar sarpolariga tikilgan gul, bezaklar ularning yanada yorqin va go'zal bo'lib ko'rinishiga olib keladi. Kashtado'zlik, asosan, o'simliklar tasviri, ya'ni islimiy naqshlar hisobiga boyidi, ayniqsa shoyi iplar bilan gul chizish uslubi kashtado'zlikda muhim o'rin egallaydi.

O'zbek chevarlari kashtado'zlikda xilma-xil choklarni qo'lllashadi: bosma chok, qanda-xayol, iroqi yo'rma va hokazo. Kashta, gul tikib bezatilgan buyumlarning turi ko'p: shohi so'zana, darpech, falak va boshqalar.

An'anaviy o'zbek uyining ichki interyeri

Turarjoylari. O‘zbeklarning an’anaviy turarjoylari qadimdan o‘ziga xos bo‘lib, ular yashagan mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti bilan bog‘liq bo‘lgan. Turarjoylar barpo etishda qurilish konstruksiyasi va uslubi, loyihasi va bezaklari bilan ajralib turgan, mustaqil va o‘ziga xos Farg‘ona, Buxoro, Xiva va Shahrisabz me’morchilik yo‘nalishlari mashhur bo‘lib kelgan. Uy-joy qurilishida o‘zbeklarda ba’zi bir o‘ziga xoslik saqlansa-da, umumiy yagona me’morchilik tipi keng tarqalgan bo‘lib, qadimiy uylar, odatda, ko‘cha va qo‘shti tomoni derazasiz devor bilan o‘ralgan hov-lilardan iborat bo‘lgan. Barcha turarjoy va xo‘jalik xonalarining oynalari ichkari tomonga qaratilgan. Hovli ikki qismga – bolalar va ayollar uchun ichkari hovli hamda nomahram erkaklar va mehmonlar uchun mehmonxona tarzida hashamatli xonalardan iborat tashqari hovliga bo‘lingan. Hunarmandlarning uylarida do‘kon va shogirdlar yashaydigan xonalar ham tashqarida joylashgan. Eng ko‘p tarqalgan ikki xonali uy variantlaridan biri sifatida dahliz va katta uydan iborat bo‘lgan uylarni ko‘rsatish mumkin. Bunday uy-joylar, odatda, oldi ham ayvonli va ayvonsiz qilib qurilgan. O‘rtacha oilalarda esa mehmonxona sifatida uyning bir hujrasi ajratilgan. Aholi o‘rtasida an’anaviy paxsa uylar qurish bilan birga naqshinkor ganchli binolar qurish ham mavjud bo‘lgan.

Odatda, uylarning tarhi oila a’zolarining soniga qarab bir necha uy (xona), dahliz va ayvondan iborat bo‘lgan. Hovlida esa xo‘jalik uchun omborxona, hujatxona va molxona bo‘lgan. Shaharlarda yoki aholi zich joylashgan qishloqlarda mehmonxona, odatda, ikkinchi qavatda – bolaxonada joylashgan. Ayniqsa Toshkent, Buxoro, Samarqand va Urgut shaharlari-da juda shinam mehmonxonalar qurilgan. Bu kabi mehmonxonalardan to‘y-hashamlarda, motam marosimlarida ham keng foydalaniłgan. Bundan tashqari

qish paytlari mehmonxonalarda mahalla erkaklari to‘planishib gap-gashtaklar o‘tkazganlar. Hozirgi kunga kelib zamonaviy uylarning qurilishi ancha takomillashgan bo‘lib, uylarning qurilishidagi milliy an’analar zamonaviy ko‘rinishlar bilan o‘zaro uyg‘unlashgan. Bugungi uylar muayyan reja asosida turli qulayliklar bilan qurilmoqda.

Shahar va yirik qishloqlar yana bir qancha mahallaga bo‘lingan. Ba’zi joylarda (Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan, umuman, Farg‘ona vodiysi shaharlarida) mahalla, ayrim yerlar (Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qarshi va boshqa shaharlarda) guzar, deb yuritilgan. Har qaysi mahalla yoki guzarda aholining hovli joylari mahalla (guzar), ko‘cha, tor ko‘cha yoki berk ko‘chalarga, orqa tomoni bilan qo‘shti (guzar)ga qaratib solingan. Shu tariqa har bir mahalla (guzar) bir-biridan uy devorlari bilan ajralib turgan. Ilgari har mahallaning o‘z darvozasi bo‘lgan.

30 – 80 xonodon, odatda, bir mahallaga uyushgan. Mahallaning o‘z machiti bo‘lgan. Shahar kengayishi bilan mahallalarning soni ham ortib boravergan. Buxoroda 220, Shahrisabzda 52 mahalla (guzar), Xivada esa yirik ilot bo‘lgan.

Ko‘p shaharlar, mavzelar, shahar chetidagi qishloqlar bilan bir-biriga ulanib ketgan edi. Mavze, qishloq odamlari ham muayyan bir ish bilan shug‘ullanishgan.

Yirik qishloqlar ham shaharlardagidek mahalla, guzarlarga bo‘lingan. Har bir fuqaro masjidga qatnagan. Shuning uchun bu mahallalar yoki qishloqlar aholisini «masjid – qavm» deyishgan.

Kiyim-kechaklari. O‘zbeklarning usti-boshi asrlar davomida ko‘p marta o‘zgarib, yangilanib va takomillashib kelmoqda, har bir davr, zamonning o‘ziga xos, milliy, an’anaviy kiyim-kechagi bor.

O‘zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdod-larimizning kiyimlari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi qadimgi kishilar kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoitlari va urug‘-qabila an’analari asosida shakllangan.

Milliy kiyimdagи o‘zbek qizi

siya imperiyasi tomonidan qilib olinishi natijasida mintaqaga fabrika gazlamarining keng miqyosda kirib kelishi va, o‘z navbatida, yangi inoetnik kiyim-boshlar nusxalari paydo bo‘lishiga olib keldi. Ayniqsa, tikuv mashinasining kirib kelishi kiyimlar tayyorlash jarayonida o‘ziga xos «inqilobiy» hodisa bo‘ldi.

O‘zbeklarning an’anaviy kiyim-boshlari ichida erkaklarning milliy liboslari alohida ajralib turgan. Kiyimlari (to‘n, ko‘ylak, yaktak, ishton va boshqalar) yaxlit bichimli, bichimi to‘g‘ri, keng va uzun bo‘lib, eni buzilmagan bir bo‘lak mato yarmidan bir-biriga ulab uzunasiga tikilgan, yon qismi esa etagiga qarab kengayib borgan. Dastlab erkaklar ko‘ylagi uzun, tizzadan pastga, keyinroq esa belning yarmisiga tushadigan qilib tikilgan. Umuman, O‘zbekiston hududida erkaklar orasida bir nusxadagi to‘n, ko‘ylak-yaktak, ishton, do‘ppi, salsa, telpak, kavush-mahsi, etik, choriq, turli yordamchi kiyimlar kiyilgan. Erkaklar ko‘ylagi

XIX – XX asrlar boshida o‘zbek milliy kiyimlari majmui shakllanib ulgurgan edi. Bu davrda O‘rta Osiyoning boshqa mintaqalari, shuningdek, O‘zbekistonda ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, savdo aloqalarining taraqqiy etib kengayishi va Ros-

o’lkaning mustamlaka

*Milliy kiyimdag
o'zbek bola*

Farg'ona vodiysida uzun, tik yirmoch – qiyiq joyi uzunroq mato bo'lagidan bichilib, burchak-burchak qilib, 2 qiyiq kesilgan hamda uchlari keng olinib tikilgan. Boshqa xil bichimdag'i ko'yylaklarda yirmoch yotiq, u yelkadan bu yelkagacha olingan. Bunday ko'yylaklar «mullavachcha» ko'yylak deyilgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mammakatning turli mintaqalari-da kalta, tik yoqali «no'g'ay yoqa ko'yylak», «bo'g'ma yoqa» ko'yylaklar kiyish ommalashgan bo'lib, ularni dastlab shahar aholisi, ayniqsa, savdo ahli kiygan. O'zbeklar orasida bo'z, ipak, ip gazlamalar dan tikilgan oldi ochiq yaktak ko'yylaklarni yoshlari va qarilar birdek yoqtirib kiyishgan. Erkaklar ishtoni yuqori qismi keng, pojchalari torroq tikilib, to'piqqacha tushib turadi, yuqori qismiga ishtonbog' o'tkazish uchun milkiga gir aylana baxychok qilingan. Sovuq fasllarda ishton ustidan astarli yoxud astarsiz shim kiyilgan, u asosan, ip gazlama va jun gazmollardan tikilgan. Chopon (to'n), joma, kamzul, jelak, chakmon erkaklarning mavsumiy kiyimlari qatoriga kirgan. To'n (chopon)lar avra-astarli holda paxta solib qavilgan. Oldi ochiq uzun bo'lgan. Yurganda, otga minganda, yerda chordona qurib o'tirganida qulay, ixcham bo'lishi uchun yon tomonlariga kesik-yirmoch qo'yilgan, belbog' bog'langan. To'nlar

avrasi beqasam, kimxob, baxmal, shoyi, satin, chit va boshqa matolardan tikiladi.

To‘nlar mahalliy xususiyatlarga ko‘ra ham farqlangan. Farg‘ona vodiysi, Toshkent va Xorazmda gavdaga yopishib turadigan sirma – qavima choponlar ko‘proq rasm bo‘lgan bo‘lsa, Buxoro, Samarqand, Shahrисabz va boshqa joylarda qimmatbaho matolardan zardo‘z to‘nlar tikilib, yoqasi, etagi va yeng uchlariga turli rangdagi zar iplarda kashta tikib, atrofiga gavhar toshlar qadab bezatilgan. Bunday to‘nlarni xon va amaldorlarga sovg‘a qilishgan. Umuman, xalqimiz orasida hurmatli kishilarga, ustozlarga, quda va kuyovlar, aziz mehmonlar va boshqalarga to‘n kiygizish udumi saqlanib qolgan.

Chopon ustidan bog‘lanadigan belbog‘ bo‘z, chit, satin, beqasam kabi matolardan tikilgan.

Erkaklarning milliy oyoq kiyimlaridan etik, kovush-mahsi, choriq, takaki etik, mukki, toshtovon, choriq – poypush kabi oyoq kiyimlar mavsumiy hisoblangan. Qo‘nji tizzagacha bo‘lgan poshnali etiklar no‘g‘ay etik, qora etik deb yuritilgan.

XX asrning 1-choragida ayollar kiyimlarining yoqalari, asosan, vertikal va gorizontal ko‘rinishda bo‘lgan. Ko‘ylak yoqalari etnogenetik emas, balki funksional ahamiyat kasb etgan: vertikal yoqali ko‘ylaklar chaqaloqlarni emizishda qulay bo‘lgani uchun, asosan, ona bo‘lgan ayollar kiygan. Bunday ko‘ylaklar «onalik ko‘ylagi» yoki «ayol ko‘ylak» deyilgan. 20 – 30-yillarga kelib, «ko‘krak burma» ko‘ylaklar ommaviy urf bo‘lgan. «Ko‘krak burma» ko‘ylaklar dastlab Toshkentda paydo bo‘lgan. 50-yillarga kelib, ayollar va qizlar ko‘ylagi orasidagi farq yo‘qolib vertikal ko‘rinishdagi ko‘ylaklar rasm bo‘la boshlagan. 80-yillarda «ko‘krak burma», yoqali, yengi kalta atlas ko‘ylaklarni kiyish rasm bo‘ldi.

XX asrning 20 – 70-yillarida sodir bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar natijasida an’anaviy milliy kiyimlar tarkibiga yevropacha rusumdagи kiyimlar kirib kelgan. Buni milliy ko‘ylaklar bilan birga yevropacha shim bilan kiyiladigan kiyimlarda ko‘rish mumkin. Ayniqsa, bu davrda erkaklarning oyoq kiyimlarda yevropacha bichimda-gi poyabzallar keng rasm bo‘lishiga qaramay maxsi, etik kabi oyoq kiyimlar o‘zining an’anaviy ko‘rinishi-ni saqlab qolgan va, asosan, keksalar orasida ko‘proq tarqalgan. Bu davrda erkaklarning maxsus ish kiyimi yaratildi, o‘g‘il bolalar kiyimlarda ham evolyut-sion jarayon sodir bo‘lgan bo‘lib, milliy kiyimlar Yev-ropa kiyimlari bilan uyg‘unlashgan holda kiyilgan. 60 – 70-yillarga kelib ayol va erkaklarning fabrikalarda ishlab chiqarilgan turli shakldagi poyabzallari-yozgi tuflilar, qishki etiklar ommaviy rasm bo‘lgan.

Ayollar kiyimlarining nafisligi, xilma-xil, go‘zal bo‘lishiga mohir o‘zbek zargarlari tayyorlagan taqin-choq va zeb-ziynatlar yanada ko‘rk qo‘shtagan.

Ko‘ylaklarning yirmochi ko‘ndalang yoki «yelka yoqa», «qozoqi yoqa», «vaqvaqa yoqa», «qaytarma yoqa» turlarini ko‘proq qariyalar va kelinlar kiygan-lar. Yelka yoqa ko‘ylaklar yirmochining chekkalariga turli xil jiyak, chiroz, shiroz, tasma yoki turli rangda-gi ipak iplardan yo‘rma usulda kashta tikib chiqilgan. Kiyim shakllari milliy yo‘l-yo‘l, sidirg‘a va gulli matolar bilan moslashgan, old etagi, yeng uchi, yoqasi gulli jiyak bilan hoshiyalangan. Ayollar ust-boshining ikkinchi asosiy bo‘lagi lozim bo‘lib, poychasi torayib kelib, yuqori qismi qayrilib – baxiyalanib orasidan ishtonbog‘ o‘tkazilgan. Odatda, lozimning ko‘ylak os-tidan ko‘rinadigan qismi qimmat va chiroyliroq ma-todan, ko‘rinmaydigan tepa qismi arzonroq matodan tikilishi bilan erkaklar ishtonidan ajralib turadi. Uyda kiyiladigani oddiy, arzon matodan, ko‘chalik esa

shoyi, atlas, parcha ipakli, qimmatbaho matolardan tikiladi. Ayollarning ustki kiyimlari paxta solib qavilgan ayollar to‘ni va paxtasiz avra-astardan iborat yengil xalat ko‘rinishida bo‘lib, turlicha nomlangan: Toshkentda – peshvo, mursak, Xorazmda – misak, Samarqandda – mulisak, kaltacha, Farg‘onada – munisak, munsak, Buxoro, Shahrisabzda kaltacha, deb atalgan. Mursak 3 qismdan – bo‘y, yon va yenglar dan iborat bo‘lib, yon qismi to‘g‘ri, uzun, qo‘ltiq ostiga to‘plangan, to‘plangan qism «cho‘chcha» deb atalgan.

XIX asr oxiridan o‘zbeklar orasida kamzul va nimcha kiyish odat tusiga kirgan. Kamzul yoqalari tik, bo‘g‘iq, badanga yopishib turadigan uzun, belburma syurtukni eslatib, ortida qiyiq joyi – yirmochi, qaytarma yoqasi bo‘lmagan. Qora rang matodan, asosan, satindan yoki kostyumbop qalin ip gazlamalardan tikilgan, ular ko‘ylak ustidan kiyilgan.

Bosh kiyimlari. Erkaklarning yozda ham, ko‘klam, kuzda ham, hatto mo‘tadil sovuq kezlarda ham asosiy bosh kiyimi do‘ppi bo‘lgan. Do‘ppi qachon va qayerda paydo bo‘lgani haqida hozircha aniq ma’lumot yo‘q. Lekin do‘ppiga o‘xshagan uchli, cho‘qqi bosh kiyim juda qadimdan ishlatalib kelinayotgani ma’lum. Chorsi hamda yumaloq do‘ppilar nisbatan ancha kech qo‘llanila boshlangan. Taxminan XIX asrning 20-yil larida keng tarqala boshlagan, degan fikr mavjud.

Ommaviy bosh kiyimini Farg‘ona viloyatida do‘ppi, O‘zbekistonning boshqa viloyat va tumanlarida to‘ppi, deb yuritilgan. Do‘ppilar shaklan uch xil bo‘ladi: cho‘qqisimon

O‘zbek do‘ppilari

(konussimon) shaklda (qulog), yumaloq, sharsimon (araqchin) va yassi, usti tekis (tus do'ppi).

Yumaloq do'ppilar orasida Urgut do'ppisi ayniqsa jozibali. U o'zining bayramonaligi, yorqinligi bilan kishi diqqatini jalb qiladi.

Respublikamizning har qaysi viloyat va tumanlari-da shu yerning o'ziga xos milliy urf-odatlariga monand do'ppilar tikiladi. Masalan, Surxondaryo qishloqlari-da piltado'zi uslubida tikilgan do'ppi kiyiladi. Do'ppilar ichida Qo'qon va Marg'ilon do'ppilari odmiliги va rasoligi bilan ajralib turadi. Bu do'ppilarda choklari nisbatan ancha kam.

Qish kunlari erkaklar mo'yna telpak kiyishgan. Bu kiyim qulohga o'xshab tikiladi. Mo'yna telpaklarning turi ko'p bo'lgan. Ular bir-biridan bichimi va tikilishi jihatidan farq qilgan. Samarqand bilan Buxoro te-varak-atrofidagi qishloqlarda kalta mo'ynali telpak kiyilgan. Samarqand telpagining astari yumshoq, arzon, mo'yna ko'pincha qo'y, ba'zan tulki mo'ynasidan tikilgan.

60-yillarga kelib, O'zbekistonda ilk bor kiyim andozalarini rejalah boshlandi. Natijada fabrikada tikilgan yangi bichimdagi kostyum-shimlar kirib kel-gan. Bu davrda mintaqada erkaklar kostyum-shimlarini milliy bichimda oldi va yoqasi kashtalangan ko'ylaklar bilan kiyganlar, 70-yillarda yoshlar orasıda pastki qismi keng qilib tikilgan klyosh-shimlarni yoqalari keng, havo o'tkazmaydigan neylon ko'ylaklar bilan kiyish ommaviy tus olgan. Qo'lga soat taqish urf bo'lgan. 80-yillar tanaga yopishib turuvchi sherst va jinsi shimlar hamda yoqasi birmuncha kichkina bo'lgan paxtali hamda trikotaj ko'ylaklar kiyilgan. Yoshlar, ayniqsa, o'quvchilar orasida oq ko'ylak va qora shim kiyish ommalashgan. Qishda esa erkaklar fabrikalarda tayyorlangan palto va plashlar, boshga telpak kiyib, sharf o'rashgan. Oyoqlariga ham fabri-

kada ishlab chiqarilgan paypoq, poyabzallar kiyish-gan.

90-yillar boshlarida yoshlar orasida G‘arb mammalakatlarida ishlab chiqarilgan krossovkalarni kiyish ommaviy়lashgan va mahalliy poyabzal korxonalarida ham krossovkalar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan. Bolalar kiyimlari ham kattalarnikiday davrga qarab o‘zgarib borgan. Asta-sekin kiyimlar vazifasi ham o‘zgargan va ayrim kasb egalari bilan bog‘liq (ishchilar, shifokorlar, sotuvchilar, sartaroshlar, o‘qituvchilar kiyimlari va boshqalar) holda maxsus kiyimlar shakllandi.

Mustaqillikdan so‘ng tarixiy milliy an’analari-miz va rasm-rusumlarimizga, milliy liboslarimizga bo‘lgan e’tibor keskin oshdi. Ayniqsa, ayollar milliy matolar – shoyi, atlas, adres, baxmallardan tikilgan kiyimlar kiya boshladilar.

Hozirgi zamon liboslarida yevropacha uslubi bo‘lsa-da, milliy an’analarning davomiyligi saqlanib qolmoqda. Masalan, shahar va qishloqdagi ayollar zamonaviy ko‘ylaklarni an’anaviy xonatlaslardan tikib kiyadilar. Erkaklar do‘ppisi, chopon an’anaviy ustki libosga aylangan.

Taomlari. O‘zbeklar kundalik ovqat sifatida bug‘doy, arpa, guruch, no‘xat, mosh, zig‘ir, kunjut kabi don; sabzi, piyoz, sholg‘om kabi sabzavotlar; kadi, qovun, tarvuz kabi poliz mahsulotlarini keng iste’mol qilganlar. Azaldan milliy taomlarni tayyorlash uchun chorva-qo‘y, qoramol, echki yog‘lari, kunjut, zig‘ir va sariyog‘ (sut mahsulotlaridan olingan), paxta yog‘i ishlatilib kelinadi. Ovqatlanishda, ayniqsa, shaharliklarning asosiy taomlari sut mahsulotlaridan: qatiq, suzma, tvorog yoki chakki (zardobi olingan qatiq yoki kefir hisoblanib) qaymoq va boshqalardan iborat bo‘ladi. Samarqand, Toshkent viloyatlarida va Farg‘ona vodiysida taomga juda ko‘p zira va zirk ish-

O'zbek taomlari

latiladi, ular taomga nozik ta'm va hid beradi. Go'shti sabzavot va yormali quyuq taomlari za'faron, kash-nich qo'shib tayyorlangan. Umuman, o'zbek milliy taomlari o'zining lazzatliligi, quvvatliligi va servita-minligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, palov, sho'rva, mastava, shavla, moshxo'rda, moshkichiri, shilpildoq va boshqalar keng tarqalgan. Ba'zi quyuq taomlar (palov) tayyorlashning o'nlab usullari mavjud. Non tayyorlash ham o'zbek pazandachiligidida alohida o'rin tutadi. Buxoro, Samarqand va Toshkent viloyatlari-da non yopishda kunjut, arpabodiyon, sedanani keng qo'llaydilar.

Non o'zbeklarda tandirda yopiladi. Tandir turli joylarda turlichay quriladi. Xorazm vohasi janubiy tumانlarida yashayotgan aholi tandirni og'zini oldinga sal qiyshaytirib o'rnatishadi. Turkmanlarga qo'shni yerlarda yashayotganlari tandirni turkmansasiga, ya'ni yerga tikkasiga og'zini osmonga qaratib qurila-

di. Farg'ona vodiysi, Toshkent vohasida esa tandirni ko'pincha yerdan odam bo'yi baravari ko'tarib, og'zini ro'para qilib qo'yishadi.

Arpa, bug'doy unidan xilma-xil taom tayyorlangan: yorma, talqon, non, qatlama, chalpak, atala, bo'g'ir-soq, kesgan osh, chuchvara va boshqalar.

Qoraqalpoq milliy kiyimi

da, Rossiyada, Afg'onistonda, Eronda bir necha ming qoraqalpoqlar yashaydi.

Qoraqalpoq tili – turkiy tillarning qipchoq guruhi-ga mansub tillardan; qozoq va no'g'oy tillari bilan bir-galiqda qipchoq tillarining qipchoq-no'g'oy guruhchasi tashkil etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat tili (o'zbek tili bilan birga). Asosan, Qoraqalpog'istonda, shuningdek, Xorazm, Navoiy, Buxoro viloyatlari hamda Qozog'iston va Turkmanistonning unga qo'shni hududlarida, Rossiya va Afg'onistonda

Sumalak. Erta ko'k-lam kezlari Navro'zi olam boshlangan vaqtdan butun O'zbekiston miqyosida, shu jumladan, qo'shni xalqlar tomonidan ham keng tayyorlangan.

Qoraqalpoqlar – Markaziy Osiyodagi xalq bo'lib, O'zbekiston Respublikasi tarkibida-gi Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydi (504 301 kishi, 2000-yillar o'rtalari). Shuning-dek, Farg'ona, Xorazm, Navoiy, Buxoro viloyatlarida, qo'shni Turkmaniston, Qozog'iston-

tarqalgan. Qoraqalpoq tili, asosan, 2 ta: shimoli-sharqi va janubi-g'arbiy lahjalarga bo'linadi; bu lahjalar fonetik jihatdan o'zaro farqlanadi.

Olimlar fikriga ko'ra, qoraqalpoq so'zi qipchoq tiliga mansub bo'lib, o'g'uz-pecheneg qabilalarining boshlariga kiyib yurgan qalpog'ining shakli va rangiga qarab berilgan nomdir. Qoraqalpoq xalqining shakllanishida ishtirok etgan barcha urug' va qabilalari ikki asosiy tarmoq aris (shoti)ga bo'linadi: o'n to'rt urug' arisi va qo'ng'irot arisi.

Qoraqalpoqlar qadimda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida joylashgan yerlarda dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Ular azaldan chorvador xalq bo'lib, keyinchalik esa dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlagan. Dehqonchilikda, asosan, g'allachilik rivojlangan. Daryolar va ko'llar atrofidagi yerlarga bug'doy, arpa va tariq, sholi, jo'xori, zig'ir, kunjut, beda, poliz ekinlari ekilgan.

Qoraqalpoqlar, asosan, qoramol va yilqi boqishgan. Yozda yaylovlarda, qish kunlari esa qo'lda boqilgan. Qoramollarni – podachi, yilqilarni – yilqishi, ushoq mollarni esa qo'ychi yoki cho'ponlar boqqan. Qishda chorva, odatda, shox, butoq va qamishlardan tiklangan qo'ralarda yoki bostirmalarda, molxona, sayisxona, yilqilar esa yerto'lalarda saqlangan.

Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlarida muytin, qo'ldauli urug'lari yashayotgan yerlarda aholi, asosan, baliqchilik bilan shug'ullangan. Baliq ovlash uchun qamishlardan qaza deb ataladigan moslama tayyorlangan. Sol, qayiqlarda baliq ovlangan.

Qoraqalpoq ayollarining kiyimi ko'ylak, ishton (lozim), ish kiyim, kamzul, yengsiz chompsonidan iborat bo'lgan. Boshlariga do'ppi kiyishgan, ro'mol o'rashgan, yana jegde yopib yurishgan.

Bayram ko‘ylaklari Buxorodan olib kelingan ola shoyidan tikilgan. Ko‘ylakning tugma tikiladigan ikki tomonida yoqasidan beligacha, yenglari, etagiga xilma-xil rangli ipdan chillak shaklida keng kashta tikilgan. Bunday ko‘ylaklar xalqali ko‘ylak deyilgan. Azador ayollar gulsiz ko‘k ko‘ylak kiyishgan. Qoraqalpoq ayollarining bosh kiyimlari boshqa xalqlarnikidan yaqqol ajralib turadi. Ayniqsa, kimishek va savkali deb ataladigan bosh kiyimlari juda qiziqarlidir.

Taomlari. Qoraqalpoqlarda nonning har xil turi yopilgan: bug‘doy noni (shurek), jo‘xori (zog‘ora) non, qotirma non, gulshe (kumesh), ya’ni qo‘r non (qo‘rda pishirilgan). Qoraqalpoqlar nonni qo‘rda, qozonda, tandirda pishirishgan. Tandir og‘zini yuqoriga qaratib qurishgan. Suyuq ovqatlarning turli xilini tayyorlaydilar; jarma – tuyilgan arpa, bug‘doy, jo‘xori donidan pishiriladi: jo‘xori go‘ja, so‘k oshi (so‘kni, avvalo, suvda pishirib olib, so‘ngra yog‘da qovurishadi). Tan-siq taomlaridan sirgurunch, shovla, palovdir.

Uy-joylari. Turarjoylar qoraqalpoqlar yashayotgan joy sharoitlariga va tabiiy, iqlim sharoitlariga qarab har xil qurilgan. Ularning har qanday sharoitga mos kelaveradigan, eng yaxshi ko‘rgan uyi o‘tovdir. Uni qoraqalpoqlar qora uy, deb yuritishadi. Bundan tashqari qoqra nomi bilan ma’lum bo‘lgan loysuvoq uylari ham bo‘lgan. Ayrim hollarda yerto‘lalarda ya-shashgan, yirik boylarning katta hovlilari bo‘lgan. Bunday hovlilar paxsa bilan qurilib, chor atrofi devor bilan o‘rab chiqilgan.

Tojiklar (ushbu etnos tojikcha – tochik, forscha – تاجیک, doriy tilida [tɔ:dʒɪk] deb nomlanadi) Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlardan biri bo‘lib, Tojikiston Respublikasining asosiy aholisi (4 mln. 898 mingdan ortiq, 2001), O‘zbekistonda (1 mln. 165 mingdan ortiq, 2000-yil, asosan, Buxoro, Samarqand shaharlari, Urgut atroflarida, Surxondaryo, Sher-

boddaryo, Katta va Kichik O‘radaryo bo‘ylari, Qashqadaryoning yuqori oqimi, Qarshi vohasi, Nurota tog‘lari, Jizzax shahri, Farg‘ona vodiysining So‘xdaryosi bo‘ylari, Farg‘ona, Qo‘qonning janubiy qismlari, Namangan tog‘ tizmalari etaklari), Qirg‘izistonning Tojikiston bilan chegaradosh hududlarida ham tojik qishloqlarini uchratish mumkin, Afg‘onistonda (3 mln. 700 ming), Xitoyning g‘arbida, Eron Xurosonida, Rossiyada, Qozog‘istonda va Turkmanistonda, shuningdek, Pokistonda yashaydilar. Tojiklarning umumiyligi soni 10 mln. dan ortiq.

Tojiklar, asosan, islom dinining sunniy mazhabiga, Badaxshon vohasi aholisining aksariyati esa shia mazhabining ismoiliya oqimiga e’tiqod qiladi.

Tojikiston tojiklari shimoliy va janubiy tojiklarga, har bir guruh geohududiy kelib chiqishiga qarab yana bir qancha guruhlarga bo‘linadi. Chunonchi: xo‘jandlik, ko‘loblik, garmlik, pomirlik, darvozlik, romitlik, vaxonlik, gazimaliklik, yovonlik va hokazo. Yaxsuv va Qizilsuv daryolari atrofida, tog‘ etaklari va tog‘larda qadimdan yashab kelayotgan tojiklar o‘zlarini tojik ko‘lobi deyishadi. Yaxsuv daryosining yuqori qismidagi yerlarda joylashgan tojiklar yaxsuvliklar nomi bilan ataladi.

Xo‘jaligi. Tojiklarning azaliy mashg‘ulotlaridan biri dehqonchilik hisoblangan. Sug‘orma dehqonchilik qilinadigan va lalmikor yerlari bo‘lgan. Lalmi yerlarda, asosan, arpa ekilgan. G‘andum (bug‘doy), arzan (tariq), jo‘xori, loviya, no‘xat, mosh, zig‘ir, lavlagi, piyoz, sabzi, qovoq, qalampir va boshqa ekinlar yetishtirilgan.

Tojiklar chorvachilik bilan ham shug‘ullanishgan. Tojikiston Respublikasining barcha hududlarida, ayniqsa, tog‘ yon bag‘irlarida chorvachilik rivojlangan: qoramol, qo‘y, echki, parranda, yilqi boqiladi.

Aholi o‘rtasida yigiruvchilik va to‘quvchilik hunarlari keng tarqalgan. Paxta tolasi, qo‘y junidan ip yigirib, gazlama to‘qilgan. To‘qish uchun urchuq va charx ishlatilgan. Bo‘z gazlamani, asosan, erkaklar to‘qishgan. Har bir xonadon ayoli o‘z oila a’zolari uchun zarur kiyim-kechakni o‘zi tikkani. Ayollar uyda o‘tirib, do‘ppi tikishgan.

So‘zana, atlas va duxoba ko‘rpa, har xil xalta, ko‘ylak, belbog‘, salla va boshqa uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechaklar chiroyli, rang-barang gul, kashtalar bilan bezatilgan. Kelinchaklar yuziga tutiladigan nafis parda-ro‘yiband, shuningdek, uchburchak shakldagi guldor tumorchalar nafis va go‘zalligi bilan ajralib turadi.

Uy-joylari. Tojiklar nafaqat keng va obod vodiyarda, shu bilan birga tog‘larda va tog‘ etaklarida ham yashashadi. Shuning uchun ham ularning uy-joylari ham turlicha. Tojikistonning shimoliy tekisliklarida joylashgan tojiklar bilan Ko‘lob va Hisor atrofidagi yalandlik hamda tog‘ etaklarida yashayotgan aholining uy-joylari bir-biridan ancha farq qiladi.

Tog‘lik tojiklar uylarining hovlilari bo‘lmaydi. Uyning devorlari qalin qilib quriladi. Tomi ham ancha baquvvat, og‘ir bo‘ladi. Aks holda qor ko‘chkilari, qattiq shamol uchirib ketishi mumkin bo‘lgan. Uning poydevori katta bo‘lib, og‘ir toshlar terib chiqildi, so‘ngra tosh yoki paxsadan devor quriladi. Osti keng, qalin, ust tarafiga torayib boradi. Uyning usti shox-butalar bilan yopilib, qalin tuproq solinadi, so‘ngra somon suvoq qilinadi.

Ba’zi yerlarda uyning bir xonasi ikkiga bo‘linadi. Birinchi bo‘lagining sathi biroz baland qilib quriladi. Bu bo‘lakni ro‘yi bola deyiladi. Bu yer o‘tirib ovqatlanadigan, dam oladigan, yotadigan joy hisoblanadi. Ikkinci past bo‘lagida o‘choq (mo‘risi bilan, ombor-xona va boshqa xo‘jalik xonalari bo‘ladi. Shuningdek,

Milliy libosdagi tojik qizi

lari ayollariniki singari bog‘ichli qilinadi. Ust tarafi keng, osti tor, ayollarnikiga nisbatan kaltaroq qilib tikiladi. Ko‘ylakni ishtonning ustidan tushirib yurishadi. Ustidan belbog‘ – loki yoki chorsu bog‘lanadi. Yozgi chophon uzun, tizzadan tushib turadigan, yenglari qo‘llarini yopadigan qilib, satranji deb ataladigan, ko‘pincha yo‘l-yo‘l matodan tikiladi. Qish kunlari qavilgan paxtali to‘n va chakmonda yuriladi. Norigza nomli keng cholvor kiyiladi. Oyoqlariga ham teridan tikilgan choriq yoki oshlangan charmdan tayyorlangan mo‘kki kiyilgan. Bosh kiyimlari har joyda har xil bo‘ladi. Ko‘pincha cho‘qqaygan uzun do‘ppi kiyib yuriladi.

Tojik ayollarining kiyim-kechagi turli xil bichimda bo‘lib, yashash joyiga qarab har xil matodan turli ko‘rinishda tikiladi. Ayollar ham ko‘ylak, cholvar, qovilgan chophon kiyib, boshlariga ro‘mol o‘rashadi.

tojiklarning Zaraffshon vodiysining yuqori qismidagi, Yag‘nob daryosi atrofidagi, Qorategindagi uy-joylari ham bir-biridan ancha farq qiladi.

Kiyim-kechaklari.

Tojik erkaklarining yozgi kiyimi ko‘ylak, cholvar, chophon, belbog‘ va do‘ppidan iborat. Erka-klarning ko‘ylagi kurtayi kiftak deyiladi. Ayollar ko‘ylagiga qaraganda, yenglari torroq va kaltaroq bo‘ladi. Ko‘krak oldi yumaloq kesiladi. Kurtayi yaxtagi, deb ataladigan xili ham bor. Ishton-

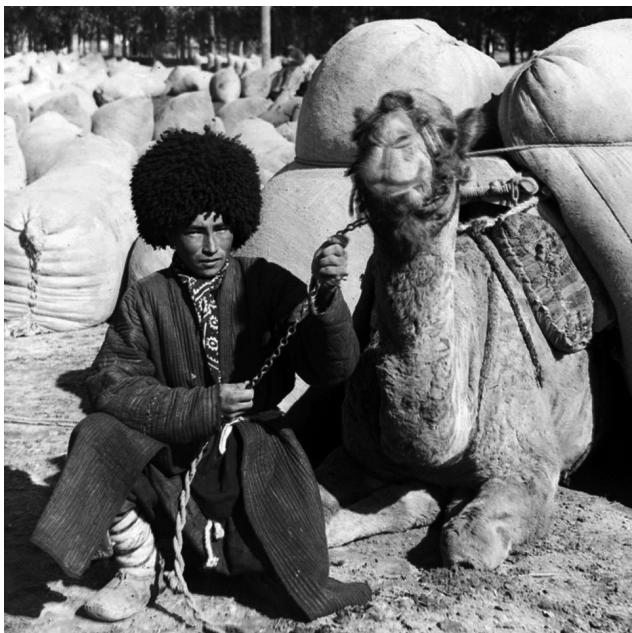
Ayollar cholvorini ozor yoki poyjamo, deb ham atashadi. Chopon, jamo, ro‘mol, sobadaqa, deb yuritilgan. Ko‘ylak ustidan kamzul kiyish odat tusiga kigan. Ko‘ylaklarning yoqasi qay tarzda tikilganiga qarab bir necha xilga bo‘linadi: peshchokak, par-pari, qozoqi, o‘zbaki. Qiz bolalar bilan yosh juvonlar yoqasi, yenglarining uchi, etagiga har xil kashta tikilgan ko‘ylak kiyishadi. Boshga ro‘mol o‘raydilar. Keyingi vaqtarda ko‘proq toqi do‘ppi rusum bo‘lgan. Tojik ayollari kiyadigan do‘ppilar orasida Toshkent, Kitob, Samarqand, O‘ratepa, Xo‘jand, Darvoz do‘ppilari uchraydi. Bu do‘ppilar turli-tuman, ko‘proq qizil, zangori, sariq, ko‘k pushti, oq iplardan tikilgan. Bir-biridan guli, bezagi bilan farq qiladi. Qorategin va Darvoz tojik ayollarining an‘anaviy kiyimlari kurta – ko‘ylak, ezor, yoki poychama-ishton, choma-to‘n, bosh kiyimlaridan ro‘mol(numol), soba, dokadan iborat bo‘lgan.

Oyoq kiyimi maxsi, uchli kalish, tuflidan iborat. Sovuq kunlari xilma-xil rangli ipdan qo‘lda to‘qilgan paypoq – jurob kiyiladi.

Ayollarining bezak-taqinchoqlari, asosan, zirak, uzukdan iborat. Sochlariiga oddiy yoki qora ipdan yasalgan chura – kokil taqishadi. Kokil uchiga xilma-xil rangli ipdan popuk va munchoq osiladi.

Turkmanlar, asosan, hozirgi Turkmaniston hududida yashaydi. Turkmanlarning nufuzi taxminan 4,5 mln. kishini tashkil qiladi (2012).

Turkman xalqining shakllanish jarayoni mo‘g‘ul-lar istilosidan keyingi davr (XV asrlarda) tugaydi. XV asrga kelib turkman xalqining shakllanish davri nihoyasiga yetgan. Bu davrda turkman etnosiga, ayrim o‘g‘uz bo‘lmagan turkiy qabilalar, jumladan, qipchoqlar ham qisman kelib qo‘shilgan. Turkmanlarda urug‘larga ajratish saqlanib qolgan. Ulardan eng yiriklari tekelar, yomut (yovut)lar, ersari, salir-

*Milliy libosdagi turkman
(XX asr boshlari)*

yasi tomonidan bosib olingach, etnik birikishi jarayoni tezlashgan, ammo qabilaviy bo'linish saqlanib qolgan. Yirik qabilalaridan teke turkmanlari Murg'ob havzasi va Tajanda, yomut (yovut)lar Kaspiy bo'ylarida va Xiva xonligida, ersarilar Amudaryo vodiysida, salirlar, sariqlar, go'khan, chovdurlar Xiva xonligida, birgalikda yashashgan. Xo'jalik madaniy jihatidan turkmanlar ko'chmanchi (chorvador) va o'troq dehqon (chumur)larga bo'lingan.

Amudaryo qirg'oqlarida yashovchi ba'zi qabilalar: no'xurli, anauli, murchali, bayatlar qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelishgan. XVI – XVIII asr boshlarida turkmanlarning shimoliy hududlarga ko'chib o'tishi ularning hayotida dehqonchilikning rolini oshirdi. Bu yana turkmanlarni o'troq hayotga o'tishiga olib keldi. XVIII asrda dehqonchilik chorvachilik bilan birga turkmanlarning asosiy mashg'ulotiga aylandi. Bu sohalarning xususiyatlari, ya'ni ularning nima bilan shug'ullaninishi tabiiy sharoit, urf-odat va an'analardan kelib chiqib mashhur bo'lishgan.

lar, sariqlar, go'khan va chavdirlar hisoblanadi.

XVIII – XIX asrlargacha turkmanlar yuqorida ta'kidlab o'tilgan yetti yirik qavmg'a bo'linishni saqlab qolgan edi. Bu toifa, o'z navbatida, to'rt elga bo'lingan: gara, bekovul, ulugdepe va gunesh.

XIX asrning 80-yillarida Turkmaniston Rossiya imperi-

Turkmanlar dunyoga o‘z otlari, ayniqsa, axalteke otlari bilan juda mashhurdir.

Xo‘jaligi. Turkmanlar chorvador xalq bo‘lganligi tufayli chorvachilik bilan bog‘liq kasblar bilan ham shug‘ullanishgan. Bularga teri oshlash va jun mahsulotlari, gilamdo‘zlik, palos tayyorlash va kiyim-kechak tikish kirgan.

Turkman gilamlari Markaziy Osiyodan tashqarida ham ko‘chmanchi madaniyatning mashhur namuna-si hisoblanadi. Turkman gilamarining ajralib turishi hamda xalqining badiiy ijodi bu gilamlarda aks et-tirilganligi uning mashhurligini ta’minlaydi.

Turkman gilamlariga xos bo‘lgan xislatlaridan yana biri shuki, unda samoviy, mifologik va etnik markerlar joy oladi. Ba’zida esa to’shaladigan gilamlarda nishonlar tizimi yoki o‘ziga xos qabilaviy emblemalar joy oladi. Eng ko‘p tarqalgan nishonli kompozitsiya geliviydir. Eng qiyini esa darvoza kompozitsiyasi. Darvoza kompozitsiyasi ko‘p komponentli naqshlar va bir qancha arkalardan iborat. Turkman gilamlari kompozitsiyalarida dekorativ «Ansi» tasvirlarida dunyoning yaratilish tasvirlari o‘z ifodasini topgan.

Kiyimlari. Turkman erkaklarining usti-boshida, qadimiy milliy urf-odat, an'analar ta’siri deyarli sezilmaydi. Ammo xotin-qizlarning milliy kiyimlarida farq bor. Bundan tashqari qaysi xalq bilan uzoq vaqt qo‘ni-qo‘shnichilik qilib kelganiga qarab turli turkman qavm odamlarining kiyimida, ichki va tashqi ta’sir yaqqol sezilib turadi. Ayniqsa, Kavkaz xalqlari, eroniylar ta’siri kuchli. Xiva turkmanlari kiyim-kechagida o‘zbek bilan qozoqlarning milliy kiyimi an'analari o‘z ifodasini topgan. Sariq turkmanlari Buxoro vohasi aholisi kiyim-kechaklariga o‘xhash kiyim kiyib yuradilar.

Turkman erkaklarining kiyimi balaq (ishton), yengi uzun ko‘ylak, qavilgan chopondan iborat bo‘lib, boshiga kerlin yoki kubanka (tepasi, eni ensiz), tel-pak, oyog‘iga choriq, cho‘ponlari esa yelken kiyadi. Ayollarli balaq (uzun ishton), ko‘ylak, yengsiz kemzor (kamzul), oldi guldor qavilgan to‘n – chabit, boshiga bo‘riq, bog‘mach, o‘ramak xasaba, top on va boshqa bosh kiyimlarini, oyog‘iga kovush yoki poshnali poy-abzal kiyadi.

Erkaklarning ko‘ylagi oldin yoqasiz tikilgan bo‘lsa, endilikda tik yoqali ko‘ylak kiyish odat bo‘lgan. Lekin turli qavm erkaklari bilan ayollarning usti-boshi, bir-biridan ma’lum darajada yo bichilishi, tikilishi yoki tashqi bezagi bilan birmuncha ajralib turadi. Masalan, erkaklar kiyadigan don, chophon, chakmonlar garchi tikilishi jihatdan hamma yerda bir xil bo‘lsa ham, matoning rangi, ko‘rinishi, nomi bilan turli-tuman bo‘ladi. Ilgari to‘nni uzun yenglari qo‘lni yopib turadigan qilib tikilar, yon tomonlarini kesib cho‘ntak o‘rnatilgan. To‘nning etagi, yoqasi, cho‘ntaklari chetiga tasma, uqa tikilgan. To‘nlardan xivali don, girmizi don, astaroma chophon – oqtoy xillari keng tarqalgan edi. Chakmonni tuya junidan qilishgan. Sovuq kunlari chophon bilan to‘n yoki po‘stin – ichmek kiyishgan. Dengiz yoqasida yashaydigan yomut (yovmut)lar, ilgari kurt bichim to‘n kiyishni yoqtirar edilar (kurda-chacha bichimda bo‘lgani uchun shunday deyilgan).

Qozoqlar – Qozog‘izston Respublikasining asosiy aholisi (6,54 mln. kishidan ziyod) hisoblanadi. Shuningdek, bu xalq, asosan, O‘zbekistonda (808 ming kishi), Turkmaniston (87 ming kishi), Qirg‘iziston (37 ming kishi), Tojikiston va RF (635,9 ming kishi), XXR (1 mln. 115 ming kishi (1990-yillar o‘rtalari), Mo‘g‘uliston (125 ming kishi) va boshqa mam-lakatlarda yashaydi. Umumiyl soni 9,42 mln. kishi.

Rasmiy tili – qozoq tili. Dini islom dini bo‘lib, asosiy aholi sunniy musulmon hisoblanadi.

Qozoqlar, asosan, «Janubiy Sibir» tipiga kiradilar (bu tip o‘ziga ham mongoloid, ham yevropeoid belgilarni oladi). Janubiy Sibir tipi mo‘g‘ul qiyofa irqqa mansub, ko‘zlari qisiq, yuzlari yumaloq, tanasi oq sariq-malla, puchuq burun, panjalari kalta, jussalari mayda, bosh chanog‘i braxikefal (dumaloq). Bepoyon dashtliklar, ot-ulov, tuya ularning jonu dili, erkin, ozod, hayot turmush tarzi bilan suyagi qotgan.

Qozoq tili bir qancha qadimiy qabilalar tili hamda boshqa tillar asosida tashkil topgan bo‘lib, uch asosiy shevaga bo‘linadi: *g‘arbiy, shimoli-sharqiy va janubiy*. G‘arbiy sheva *alshin qabilalar ittifoqi* tilidan paydo bo‘lgan. Shimoli-sharqiy sheva *arg‘in, nayman, qiray, qipchoq, qo‘ng‘iroq* qabilalarining umumiyligi tilidan kelib chiqqan. Hozirgi qozoq adabiy tili ana shu shevaga asoslangan. Nihoyat, janubiy sheva *uysin, jaloyir, qang‘li, dulat* va boshqa qabilalar tilidan yuzaga kelgan.

Qozoqlarning qabila-urug‘lari tarixan *uch guruhga bo‘linib*, alohida hududlarda yashaganlar. Katta, o‘rta va kichik juz. Bu juzlarga kiruvchi qabilalar va urug‘larining har qaysisi Qozog‘istonning muayyan hududida juda qadimdan o‘rnashib kelgan.

Qozoqlarning qabila, urug‘-aymoq bo‘lib yashash urf-odati uzoq asr mobaynida davom etgan. Qozoqlar orasida to‘ralar alohida o‘rin tutgan. Ularning ajdodlari Chingizzon shajarasiga borib taqaladi, deb hisoblanadi. Shuning uchun ular o‘zlarini oq suyek (oq suyak)lar deb ataydilar.

Dehqonchilik qozoqlar uchun ikkinchi darajali bir ish, deb hisoblanib kelingan. Lekin Qozog‘istonning ayrim yerlari, chunonchi Yettisuvda, Qoratov yon bag‘irlarida, Shuy, Talas, Sirdaryo sohillari bo‘ylab, Irtish daryosining yuqori oqimi atrofida Markaziy Qozog‘istonning ayrim yerlari, jumladan, Qarqarali tu-

manida yashayotgan aholi qadim zamonlardan buyon dehqonchilik qilib kelgan.

Qozoq ahli ovchilik va baliqchilik bilan ham qisman shug‘ullangan. Ko‘proq tulki ovlashgan. Tulki terisidan bosh kiyim tikishgan. Savdo-sotiq olib borilgan. Juda qadimdan hududda sayga ovlashgan. Qator qilib qopqon ichiga qamab tutishgan. Ba’zan ot bilan quvib yurib charchagan hayvonni so‘yil bilan urib ovlashgan.

Baliqchilik bilan daryo va ko‘llar atrofida yashayotgan aholi shug‘ullangan.

XIX asrda qozoqlar uchun kichik oila xos bo‘lib, u ota-on va voyaga yetmagan bolalardan tashkil topgan. Mazkur oilada patriarchal munosabatlari qaror topgan bo‘lib, xotin ustidan eri, kichiklar ustidan kattalar hukmronlik qilar edi. Oil a boshlig‘i – erkak kishi atrofida oilaning barcha a’zolari yuziat va odat qoidalari amal qilib, jipslashib yashar edilar. Bu munosabatlar qozoqlarning oilaviy munosabatlarini tartibga solib turar edi.

Qirg‘izlar. Qirg‘izlarning asosiy qismi Tyanshan va Issiqko‘l oralig‘ini makon tutib, bu yerdagi bir necha turkiy qabilalar bilan birlashtirishda hozirgi qirg‘iz xalqini tashkil qilgan. Qirg‘iz xalqi tarkibiga, shuningdek, Yettisuv va Movarounnahrning turkiy qabilalari, jumladan qarluqlar va uyg‘urlar, keyinchalik mo‘g‘ul qabilalari qo‘shilgan. Bu davrda qirg‘izlarning tipi bo‘yicha mo‘g‘uliylashishi va tili bo‘yicha turkiylashish jarayoni nihoyasiga yetgan.

Mo‘g‘ullar qirg‘izlarning shakllanishida ikkinchi qatlam hisoblanadi. Bu qirg‘izlarda bugungi kunda mo‘g‘ul tilli urug‘-qabilaviy nomlarning saqlanishi bilan tasdiqlanadi (mo‘g‘ul, baarin, kereit, markit va boshqalar).

Yenisey-Irtish daryo oralig‘ida qimak (qimoq) qirg‘iz qabilalari va ularga yaqin qarindosh bo‘lgan sharqiy qipchoq qabilalar uchinchi asosiy guruh hi-

soblanadi. Mazkur guruhning harakati XIII asrda mo‘g‘ullar bosqiniga qadar mavjud mahalliy aholining qoldiqlari va kelgindi mo‘g‘ullarning siqib chiqarilishi yoki singib ketishiga sabab bo‘ldi. Aynan qimoq-qipchoq qabilalari so‘nggi ikki massiv asosida xalq sifatida Tyanshan qirg‘izlarining qiyofasini belgilab berdi.

Qirg‘izlarda dehqonchilik Farg‘ona pasttekisligi va uning atroflaridagi yerlarda azaldan rivojlanib kelgan. Issiqko‘l atrofi, Shuy hamda Talas daryolari, shuningdek, boshqa yerlarda ham dehqonchilik bilan qadimdan shug‘ullanib kelishgan. Qolgan yerlarda dehqonchilik yaxshi rivojlanmagan. Asosan sug‘orib dehqonchilik qilishgan. Ariqlar, novlar, to‘g‘onlar qurib suv keltirishgan. Lalmikor yerlardan ham foydalanihgan.

Qirg‘izlar qadimdan alohida, bir-biridan ancha olisda, 2 – 3 oila bo‘lib yashashgan. Chorva mollarini yaylovlarga olib chiqib ketib, har bir xo‘jalik ajralgan holda kun kechirishgan. Sovuq tushib, yog‘ingarchilik boshlanadigan vaqtлага kelib, oldingi qishloq joylariга qaytishgan. Qarindosh-urug‘lar bir ovul bo‘lib yashashgan. Ovullar orasi bir chaqirimgacha borgan.

Qirg‘izlarning hammasi deyarli o‘tovlarda yashashni ma’qul ko‘rgan. O‘tovni qirg‘izlar bo‘z uy, qora uy yoki qirg‘iz uy deyishadi.

Kiyim-kechaklari. Qirg‘izlarning ust-boshi ni-hoyatda xilma-xil bo‘lib, o‘ziga xos milliy jihatlari bilan keskin ajralib turadi.

Erkaklarning kiyimi, asosan, ishton, ko‘ylak, to‘n, chopon, bosh kiyimi, poyabzaldan iborat. Ko‘ylagi ochiq ko‘ylak xilda bo‘lib, bichilishi va tikilishi jihatdan to‘nga o‘xshaydi. Keyinchalik oldi faqat ko‘kragigacha ochiq tik yoqali ko‘ylak kiyilgan. Bu qozon tarlari ko‘ylagini eslatadi. Ko‘pgina qirg‘iz erkaklari boshida oppoq namat telpagini ko‘rish mumkin. Erkaklar ishtoni charmdan tikilgan. Ishtonni turli joyda

har xil nom bilan atashgan: chalbar, qanday, jargaq shim.

Qirg'iz xalqi kiyim-kechagidagi milliy an'analar, asosan, ayollar ust-boshida yaxshi saqlanib kelmoqda. Hozirgi ayollar ko'ylagi (ko'ynuk) bichimi bo'yicha avvalgilardan keskin farq qiladi: ancha kalta, ochiq yoqali, ba'zan tik yoqali, burma, ko'proq, qizil, pushti rangli gazlamalardan tikiladi. Ko'ylak ustidan har xil gul, bezak solib tikilgan o'ngur kiyib olishadi.

Xotin-qizlar albatta nimcha, kamzul kiyganlar (poyjen, kamzul, ba'zi yerlarda kiyamzur deb ham ataladi). Bu yoqasiz, o'mizi keng yoki tik yoqali qilib tikiladi. Ayrim hollarda kumush tugmachalar qadashadi.

Qirg'iz ayollari, xususan, janubiy tumanlarida ya-shayotgan xotin-qizlar ko'ylak ustidan belga taxlangan guldor ro'mol yoki keng tasma (beldik) yoki bezkur bog'lab olishadi. Qirg'izlarning oyoq kiyimlari orasida echki tivitidan ishlangan namat etik ayniqsa diqqatga sazovordir. Undan boshqa choqoy, deb ataladigan pastak etigi ham bor. Keksalar poshnasiz – mazsi (maxsi) ni kalish bilan kiyib yuradilar. Etik, maxsi ichidan namat baypoq, guldor jorob kiyadilar.

Taomlari. Qirg'izlar mavsumga qarab xilma-xil rejimda ovqatlanishga odatlanishgan. Lekin taomlarining xili unchalik ko'p emas. Ilgarilari un va don ko'pincha yetishmasligi (dehqonchilik bilan kam shug'ullanganliklari) sababli, asosan, sut va go'sht mahsulotlari bilan tirikchilik qilishgan. Kun issiq kezlari sut va sut mahsulotlarini ko'p iste'mol qilishgan. Qishda esa un, don, shuningdek, pishloq, sari-yog', sho'rtak suzma ishlatishgan.

Ko'pchilikning kundalik taomi har xil suyuq oshdan iborat bo'lgan. Qirg'iz tilida aytganda maqsim bilan jarma ichishgan. Maqsim – suli talqoni yoki tuyilgan arpa unidir. Jarma tayyorlash uchun arpa yoki

bug'doyni yog'och kelida tuyib, qaynab turgan suvgan solingan. Atala sovuganidan keyin ozgina solod – o't, un qo'shilgan. Arpa, bug'doy, makkajo'xori, ayrim hollarda choy ichilgan. Oshqovoqdan sho'rva, chuchvara pishirilgan yoki o'zini qaynatib dimlab yejilgan. Tandirda non yopilib, buursoq pishirilgan, kurd (suzma), pishloq tayyorlangan. Kul qo'rida kumuch, choymo tokoch, jupqa, non, qattama (qatlama), toytokoch, quymoq, kesma osh, sirguruch va boshqa taomlar pishirishgan. Sho'rva, beshmarmoq, quuroq, quurma, kuygan o'pka, olobo, kulchatoy taomlari ham bor. So'nggi vaqtida jarkop, manti, lag'mon urf bo'lmoqda.

Markaziy Osiyo arablari – mintaqa davlatlarida yashovchi, o'zlarini arab, deb yurituvchi kichik xalq hisoblanadi. Ajdodlari VII – XIV asrlar davomida Markaziy Osipyoga kelishgan. Ular ko'pgina hollarda o'zlarini, o'zbek, turkman va tojik millati tarkibiga

Milliy libosdagi arab qizi

kiritishadi. Markaziy Osiyo arablarining aksariyati *Zarafshon bo'yłari, Samarqand shahri atroflaridan tortib, Qorako'l sohilihacha* bo'lgan oraliqdagi shahar va qishloqlarda, shuningdek, Sherobod, Surxon, Kofirnixon, Vaxsh, Qizilsuv, Jilg'a daryolarigacha bo'lgan yerlarda yashashadi. Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy tomonida ham arablarning bir guruhi yashaydi. Ular Buxoro, Qarshi, Xo'jand, Kattaqo'rg'on kabi yirik shaharlarda, Koson, Nurota, Sherobod va boshqa tumanlarda ham istiqomat qilishadi. Bir so'z bilan aytganda, arablar butun O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston bo'ylab yoyilib ketgan. Ular, asosan, ikki guruhga bo'linadi: shayboniy va sanoniy. Umuman, ularning hammasini qo'shib, Markaziy Osiyo arablari deyish mumkin.

Markaziy Osiyo arablarining aksariyati o'z ona tillarini unutishgan. Hozirda ular o'zbek yoki tojik tilida gaplashadi. Ular orasida, asosan, ikki sheva: Buxoro va Qashqadaryo shevasi keng tarqalgan. Arab tili ikkinchi til sifatida ayrim qishloqlarda hozirgacha qo'llanib kelinmoqda. Ularning shevalarida mahalliy aholi tilining ta'siri juda kuchli.

Arablarning o'zlari ota-bobolari arab mamlakatidan emas, balki Afg'onistonning shimolidan kelib joylashgan, deb hisoblaydi. Qisman Balxdan (*Sanoniy qabilasining odamlari*), qisman Axchi, Andxo'ydan (*shayboniyalar*). Qashqadaryo, Samarqand, Kattaqo'rg'on arablarinig aytishicha, ularning avlod-ajdodlarini Amir Temur olib kelgan, boshqalari esa, arablar Movarounnahr yerlarini istilo qilgan davrdan ancha burun kelishgan, deb hisoblashadi. O'zbekistonda arablar nomi bilan bog'liq ko'plab joy nomlari mavjud.

Lo'lilar yoki jo'gilar – ko'chmanchi xalq bo'lib, jahondagi barcha mamlakatlarda tarqoq holda yashaydi. Lo'lilarning ikki asosiy guruhi: Yevropa lo'lilari va Markaziy Osiyo lo'lilari bor. Lo'lilar katta yevropoid

irqining hind o'rta dengiz guruhiga kirib, ularning ko'plab lahjalari mavjud.

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, lo'lilarning dastlabki guruhlari milodning boshlarida – V – VII asrlarda va keyingi davrlarda Shimoliy Hindistonda tarqala boshlagan. Ularning ayrim guruhlari Hindistondan Belujiston – Afg'oniston – Eron – Kavkaz – Turkiya orqali Yunonistonga, ikkinchi yo'l Hindiston – Eron orqali Markaziy Osiyoga tarqalgan.

Markaziy Osiyo lo'lilari o'zlarini mo'g'at, tub aholi ularni lo'li, jo'gi, mazang deb atashadi. Azaldan Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi kabi shaharlar atroflari va ularga tutash qishloqlarda yashaydilar. Ular o'zbek va tojik tillarida so'zlashadilar, ammo tojik tili ularning turmushida asosiy til hisoblanadi. Markaziy Osiyo lo'lilari, mo'g'at yoki arabcha, deb ataladigan o'zlarining maxsus so'zlashuv tiliga ham ega. Markaziy Osiyo lo'lilari, asosan, o'ziga xos sheva bilan tojik tilida so'zlashadilar. Ya'ni ularda argo (o'ziga xos jargon) ham bor. Ammo Tojikistonning Dushanbe, Hisor, Ko'lob, Qo'rg'ontepa kabi tumanlarida, shuningdek, O'zbekistonning Buxoro viloyatida istiqomat qilayotgan lo'lilarning ba'zilari o'zbek tilida gaplashadi.

Buxoro yahudiylari – Markaziy Osiyo yahudiylari (o'zlarini yegudim, idn, israel, bani israel, yahudiy-tojik, deb atashadi) Markaziy Osyoning turli shaharlarida yashovchi etnik guruh. Buxoro yahudiylari atamasi birinchi marta XVI asrda paydo bo'lgan. Ularning o'tmishdagi umumiyligi soni haqida aniq ma'lumot yo'q. Ingliz missioneri Volf amir Nasrulloxon hukmronligi davrida (1826 – 1860) Buxoroda 10 ming yahudiy yashaganligini ko'rsatib o'tgan. Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, 1926-yilda O'zbekisonda 18172, 1982-yilda esa 28369, shu jumladan, Buxoroda 4200 Buxoro yahudiylari yashagan.

O‘zbekistonda Buxoro yahudiylari, asosan, Buxoro, Samarqand, Qo‘qon, Xatirchi, Shahrisabz, Andijon, Marg‘ilon, Toshkent shaharlarida yashaganlar. Ularning tili yahudiy-tojik tili bo‘lib, *tojik tilining janubiy guruhiiga kiradi*.

Buxoro yahudiylarining Markaziy Osiyoda qachon paydo bo‘lganlari munozarali. Markaziy Osiyo qadimgi afsonalariga ko‘ra, yahudiylarning ajdodlari Bobildan kelishgan. Ayrim ma’lumotlarda mo‘g‘ullar istilosi davrida yahudiylarning bir guruhi Erondan Shahrisabz, Buxoro, Samarqandga ko‘chib kelgan va Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida o‘rnashgan, deb ta’kidlanadi.

Marg‘ilon, Toshkent va boshqa shaharlarga yahudiylar XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida kelishgan. Farg‘ona shahriga ilk bor XX asrda ko‘chib o‘tishgan. Keyinchalik mahalliy yahudiylar – yahudiyxon mahalliy nomi bilan yuritilgan.

Tatarlar. Tatarlarning asosiy qismi Tatariston Respublikasida yashashadi. Tatarlar Rossiya Federasiyasing Boshqirdiston, Mari Respublikasi, Mordoviya, Udmurtiston, Chuvashiston respublikalari, Nijniy Novgorod, Kirov, Penza va boshqa viloyatlarida ham yashaydi. Shuningdek, turkiy tilda so‘zlashuvchi Sibir (Sibir tatarlari), Qrim (Qrim tatarlari) va boshqa qavmlarni ham tatarlar deb atashadi. Turkiy tillardan biri – tatar tilida so‘zlashadi. Dindorlari – sunniy musulmonlar. Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanishadi.

Birinchi marta «tatar» etnonimi VI – IX asrlarda Baykal ko‘lining janubi-sharqiy sohillarida yashovchi ko‘chmanchi mo‘g‘ul qabilalari orasida uchragan. Mo‘g‘ullar istilosi davrida (XIII asr)da «tatar» nomi Yevropaga ma’lum bo‘lgan. Turkiy tilli qabilalarning Ural yoni va Volga bo‘yiga kirib borishi milodiy III – IV asrlarga to‘g‘ri kelib, xunnlar va boshqa

qabilalarning Sharqiy Yevropaga istilosi davri bilan bog‘liq. Tatarlar ugor-fin xalqlari bilan aralashib ketgan. V – VII asrlarda turkiy qabilalar Turk xoqonligi bosqini munosabati bilan G‘arbiy Sibir, Volga bo‘yi va Ural yoni mintaqalariga qayta kirib kelishgan. VII–VIII asrlarda Azov bo‘yidan Volga bo‘yiga bulg‘orlar kelib, turkiylar va mahalliy ugor-finlar bilan birga Volga-Kama Bulg‘oriyasi davlatini tuzganlar. XV – XVI asrlardagi davlatlar (*Qozon, Astraxon, Qrim, Sibir va boshqa xonliklar*) davrida tatarlarning alohida guruhlari – O‘rta Volga bo‘yi va Ural yoni (*Qozon tatarlari, misharlar*), Astraxon tatarlari, Sibir tatarlari, Qrim tatarlari va boshqa tatarlar shakllana boshlagan.

Koreyslar. Koreyslar XIX asr o‘rtalaridan Rossiya shahar va qishloqlariga ko‘chib o‘ta boshlashgan. Qashshoqlik, og‘ir hayotga barham bera olmagan kambag‘al koreyslar tirikchilik uchun qulay shart-sharoitlar qidirib o‘zga yurtlarga, birinchi navbatda Xitoy va Rossiyaga o‘z oilalari bilan yoki yolg‘iz o‘zlari qochib

Koreys ayollari sholi dalasida

borganlar. 1920-yilgacha vaqtı-vaqtı bilan koreyslar sovetlar mamlakatiga ko'chib o'tishgan. XX asrning 20-yillarri oxiriga kelib sobiq ittifoq hududida yashayotgan koreyslarning ko'pchiligi shu davlat fuqaroligiga o'tdilar.

O'zbekistonda koreyslar ko'proq Toshkent viloyating Bo'ka, Piskent, To'ytepə, Oqqo'rg'on, Olimkent, Ohangaron kabi o'nlab shahar va ular atrofidagi qishloqlarda joylashgan. Koreyslarni boshqa viloyat hududlarida ham uchratish mumkin. Xorazm, Samarqand, Andijon viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasida ham yashashadi.

Qozog'istonga ko'chib o'tgan koreys oilalari, asosan, Qizil O'rda va Alma-Ati viloyatlarida o'rnashgan. Koreyslarning aksariyati 2 til (o'z ona tili va rus tili) da gaplashishadi, ba'zilari esa 3 tilni, ya'ni mahalliy tilni ham bilishadi.

1937 – 1939-yillarda sovet tuzumi zo'ravonlik bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 koreyslarni O'zbekiston hududiga ko'chirdi. Bunga asosiy sabab Sovet ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi bo'lgan. O'sha davrda Koreya yarim oroli Yaponiya tomonidan bosib olingan bo'lib, tub koreys aholisi bilan Uzoq Sharq hududida koreyslarning etnik kelib chiqishi bir edi. O'zbek xalqi koreyslarga nisbatan o'zining mehmondo'stligi va bag'ri kengligini ko'rsatdi. Ularni uy-joy, ish bilan ta'minladi, ularga maishiy xizmat, madaniy o'choqlar yaratdi, bolalarining o'qishi, ta'lim olishi uchun maktablar ochdi.

Uyg'urlar. Hozirgi paytda Markaziy Osiyo aholisiga aylanib qolgan uyg'urlar Qozog'istonda, Qirg'izistonda, O'zbekistonda, qisman Turkmaniston va Tojikistonda ham istiqomat qilishadi.

Qozog'istonda uyg'urlar butun bir katta tumanni egallagan. Issiq Shilik, Shunja, Panfilov shahri

*Milliy libosdagi
uyg'ur qizi*

hududlarida, Norinko'l, Ili tumanlarida, Alma-Atida va Shimkent shaharlari-da ham ko'plab uyg'urlar yashaydi. Qirg'izistonda Bishkek, To'qmoq, O'sh shaharlarida, shuningdek, ayrim qishloqlarda ham uyg'ur oilalari, Turkmanistonning Bayramali, Mari tumanlarida va Tojikistonning ayrim hududlarida yashashadi. O'zbekistonda uyg'urlar Farg'ona vodiy-sining Andijon shahri va Asaka, Izboskan, Paxtaobod tumanlarida joylashgan.

1921-yilgacha uyg'urlar qayerda yashayotganliklariga qarab har xil nom bilan atalgan: qoshg'arlik, turfonlik (iduqutlik), oq suyaklik, yarkanlik, andijonlik va hokazo. 1921-yilda uyg'urlarning Toshkentda bo'lib o'tgan qurultoyida barcha uyg'urlarni yagona nom bilan atashga qaror qilindi.

Qoshg'aristonidan Ili vodiysiga ko'chirilgan va davlat yerlarida dehqonchilik bilan shug'ullana boshlagan uyg'urlar taranchi deb ataladigan bo'ladi. «Taran» so'zi omoch, shudgor ma'nolarini anglatadi. Shunday qilib, Yettisuv uyg'urlari taranchilar, Farg'ona vodysi yerlaridagi uyg'ular esa qoshg'arliklar nomini ola-di.

Markaziy Osiyoda ancha davrdan buyon yashayotgan hozirgi uyg'ular, XVIII – XIX asrlarda va XX asr boshida Xitoyning Sinszyan viloyati, qadimgi Jung'oriston hamda Qoshg'ariston davlatlari yerlaridan Xitoy, Manjur quvg'inidan qochib kelib, mahalliy aholi, ya'ni o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar bilan

Milliy libosdagi dungan qizlari

qo'shib, chatishib ketgan yangi uyg'ur avlodlari hisoblanadi.

Dunganlar. O'zlarini loxuey, xuey yoki chjunyanjin, deb atashib, asosan, Markaziy Osiyoda yashaydilar. Qozog'iston, Qirg'iziston, qisman O'zbekistonda ham yashaydi. Dungan tilida gaplashadi. Dunganlar Xitoydagi xuey xalqi bilan etnogenetik jihatdan ya-qindir. Dunganlar rus grafikasiga asoslangan o'z yozuviga ega. Islomning sunna va shia mazhablariga e'tiqod qilishadi. Dungan ajdodolarining kelib chiqishi fanda hali uzil-kesil hal qilingan emas. Ba'zi olimlar dunganlar arablar bilan aralashgan xitoylar, ba'zilalar esa Xitoga kelib o'rashib qolgan fors, turk qabilalari, deb hisoblaydilar. «Dungan» nomi Sinszyan viloyatida XVIII asrda paydo bo'lib, Xitoyning ichki viloyatlaridan ko'chib kelib, o'troqlashib qolgan harbiy xizmatchilar, savdogarlar, hunarmandlar va boshqalarni ifodalagan (ba'zan «Dungan»ning etimologi-

yasini tungan – hammasi Gansudan yoki duvinuanjin – «Xitoyda yashovchilar» deb talqin etadilar). Xitoyning Gansu, Shensi, Lanjou va boshqa viloyatlarida yashaganlar. 1861 – 1878-yillarda Xitoyning shimoli-g‘arbida Sin sulolasi zulmiga qarshi dehqonlar qo‘zg‘oloni bo‘lib o‘tdi. Qo‘zg‘olonda dunganlar va boshqa xalqlarning kambag‘al tabaqasi asosiy kuch edi. Qo‘zg‘olon yengildi, natijada 1877 – 1878, 1881 – 1884-yillarda dunganlar to‘da-to‘da bo‘lib Qozog‘iston va Qirg‘iziston yerlariga qochib o‘ta boshladi va shu yerlarga o‘rnashib qoldi. XX asr boshlarida dunganlar xalq bo‘lib shakllandı, tili, madaniyati, adabiyoti va o‘z matbuotiga ega bo‘ldi. Dunganlar, asosan, dehqonchilik (bug‘doy, sholi, jo‘xori, qand lavlagi, tamaki va hokazo), bog‘dorchilik hamda hunarmandchilik bilan shug‘ullanadi.

Xitoy shevasida gaplashuvchi dunganlar haqida olimlar o‘rtasida turli fikrlar bor. Ba’zi tadqiqotchilar dunganlar turkiy qabilalar – xunnlar, turk-tukyu, uyg‘urlarning avlodlari deb hisoblasalar, boshqalari esa ularni mo‘g‘ul istilosi davrida Markaziy Osiyodan Xitoyga olib ketilgan mahalliy xalqlarning bala-chaqalari, deb uqtiradilar. Uchinchi guruh olimlar fikricha, dunganlar musulmon dinini qabul qilgan xitoylik tub xalq. Ko‘pchilik, keyingi fikrga qo‘shilmoxda.

Xitoy olimlari bu xususda o‘zgacha fikrda. Ularning dalil isbotiga qaraganda dunganlar bir vaqtlar Xitoyga Markaziy Osiyo taraflaridan kelib qolgan va mahalliy xitoy aholisining tili, madaniyati, turmush tarzini singdirib olgan turkiy, arab yoki eroniy aholi.

Ular, asosan, uch guruh bo‘lib kelishgan. Har qaysi guruh Xitoyning ma’lum bir viloyatidan, O‘sh, Qora-ko‘l va Soquluq atrofidagi yerlarda o‘rnashgan. Dunganlarning ko‘pchiliginı Xitoyning Gansu viloyatidan ko‘chib kelgan uyg‘urlar tashkil etadi. Jambul viloya-